भारतीय संविधानाची ७५ वर्षे: दलित महिलांच्या सक्षमीकरणाचा प्रवास, वास्तव आणि आव्हाने

डॉ. मीनल कपिल राजहंस,

ट्रस्टी,

डी. जी. राजहंस मेमोरियल फौंडेशन

सारांश (Abstract):

भारतीय संविधानाने भारताला एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक म्हणून घोषित करून ७५ वर्षे पूर्ण होत आहेत. भारतीय समाजव्यवस्थेत दलित महिलांचे स्थान 'लिंगभाव' (Gender) आणि 'जात' (Caste) या दोन शोषक व्यवस्थांच्या केंद्रस्थानी राहिले आहे. याला समाजशास्त्रीय भाषेत 'दुहेरी शोषण' (Double Marginalization) किंवा 'आंतरछेद' (Intersectionality) म्हटले जाते. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश संविधानातील तरतुदींनी, विशेषतः कलम १४, १५, १७ आणि ४६ यांनी दलित महिलांच्या जीवनात काय गुणात्मक बदल घडवले, हे तपासणे हा आहे. गेल्या ७५ वर्षांत राजकीय प्रतिनिधित्व आणि साहित्यात दलित महिलांनी आपली 'एजन्सी' (Agency) सिद्ध केली असली तरी, नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो (NCRB) आणि नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे (NFHS) ची आकडेवारी आजही चिंताजनक वास्तव मांडते. हा शोधनिबंध कायदेशीर चौकटीचे विश्लेषण करून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यात आलेले यश आणि अपयश यांचा तौलनिक आढावा घेतो.

महत्वाचे शब्द: भारतीय संविधान, दलित महिला, दुहेरी शोषण, ॲट्रॉसिटी, सामाजिक न्याय, घटनात्मक नैतिकता, सबलीकरण.

१. प्रस्तावना

"एखाद्या समाजाची प्रगती ही त्या समाजातील स्त्रियांच्या प्रगतीवरून मोजली जाते," असे विधान भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले होते [१]. भारताच्या अमृत महोत्सवी वर्षात या विधानाच्या निकषावर दलित महिलांच्या स्थितीचे अवलोकन करणे क्रमप्राप्त आहे. पारंपारिक भारतीय समाजव्यवस्थेत दलित स्त्री ही 'शूद्रातिशूद्र' आणि 'स्त्री' अशा दोन्ही स्तरांवर शोषित होती. महात्मा जोतीराव फुले यांनी सर्वप्रथम या शोषणाविरुद्ध आवाज उठवला आणि 'स्त्री-शुद्र-अतिशूद्र' ही संकल्पना मांडली [२].

दलित महिलांचे प्रश्न हे सवर्ण महिलांच्या प्रश्नांपेक्षा वेगळे आहेत, कारण तिथे जातीचा घटक अधिक प्रभावी ठरतो. शर्मिला रेगे यांनी आपल्या संशोधनातून हे स्पष्ट केले आहे की, दलित स्त्रीवादाचा (Dalit Feminism) विचार करताना तो मुख्य प्रवाहातील स्त्रीवादापेक्षा वेगळा असावा लागतो [३]. गोपाळ गुरु यांनीही 'दलित वुमन टॉक डिफरंटली' या आपल्या प्रसिद्ध लेखात नमूद केले आहे की, दलित महिलांचे अनुभव हे त्यांच्या विशिष्ट सामाजिक स्थानामुळे वेगळे असतात [४]. पॅट्रिशिया हिल कॉलिन्स या कृष्णवर्णीय स्त्रीवादी विचारवंताने मांडलेला 'इंटरसेक्शनॅलिटी' (Intersectionality) हा सिद्धांत भारतीय संदर्भात दलित महिलांना तंतोतंत लागू पडतो [५]. प्रस्तुत शोधनिबंध या तात्विक अधिष्ठानावर आधारित असून, संविधानाच्या ७५ वर्षांच्या प्रवासाचा आढावा घेतो.

२. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि घटनात्मक क्रांती

स्वातंत्र्यपूर्व काळात 'मनुस्मृती' सारख्या ग्रंथांनी स्त्रियांना आणि दलितांना मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवले होते. उमा चक्रवर्ती यांनी याचे वर्णन 'ब्राह्मणी पितृसत्ता' (Brahmanical Patriarchy) असे केले आहे [६]. या विषम व्यवस्थेला छेद देण्याचे काम भारतीय संविधानाने केले. ग्रॅनविले ऑस्टिन यांनी भारतीय संविधानाचे वर्णन 'सामाजिक क्रांतीचा दस्तावेज' (Cornerstone of a Nation) असे केले आहे [७]. संविधानाची उद्देशिका (Preamble) सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी देते, जी दलित महिलांच्या सक्षमीकरणाचा पाया आहे [८].

३. दलित महिलांसाठी घटनात्मक संरक्षक कवच

संविधानाने केवळ अस्पृश्यता नष्ट केली नाही, तर दलित महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विशेष तरतुदी केल्या:

* समानतेचा हक्क (कलम १४): कायद्यापुढे समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण. हे कलम लिंग किंवा जातीवर आधारित मनमानी वागणुकीला प्रतिबंध करते [९].

* भेदभावास मनाई (कलम १५): कलम १५(३) अन्वये राज्याला स्त्रिया आणि बालकांसाठी विशेष तरतुदी करण्याचा अधिकार आहे. याचा वापर करून शासनाने दलित महिलांसाठी विविध कल्याणकारी योजना राबवल्या आहेत [१०].

* अस्पृश्यता निवारण (कलम १७): हे कलम दलित महिलांच्या आत्मसन्मानासाठी सर्वात महत्त्वाचे आहे. सार्वजनिक पाणवठे किंवा मंदिरांमध्ये प्रवेश नाकारणे हा गुन्हा ठरवण्यात आला [११].

* शोषणाविरुद्ध हक्क (कलम २३): मानवी तस्करी आणि वेठबिगारीस मनाई. देवदासी किंवा वेश्याव्यवसायात फसवून आणल्या जाणाऱ्या दलित मुलींच्या संरक्षणासाठी हे कलम ढाल बनले आहे [१२].

* शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन (कलम ४६): दुर्बल घटकांचे, विशेषतः अनुसूचित जाती-जमातींचे शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंवर्धन करणे हे राज्याचे मार्गदर्शक तत्व आहे [१३].

* राजकीय आरक्षण (कलम २४३ D): ७३ व्या घटनादुरुस्तीने पंचायत राज संस्थांमध्ये अनुसूचित जातीच्या महिलांसाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात आणि एकूण महिलांच्या कोट्यातून आरक्षण सुनिश्चित केले [१४].

४. ७५ वर्षांचा प्रवास: यशाचे टप्पे (Achievements)

४.१ राजकीय सक्षमीकरण:

एलिझाबेथ झेलियट यांच्या मते, आंबेडकरी चळवळीमुळे दलित समाजात राजकीय चेतना जागृत झाली, ज्याचा परिणाम महिलांच्या सहभागावर झाला [१५]. गेल ऑमवेट यांनी निरीक्षण नोंदवले आहे की, दलित महिला आता केवळ मतदार नाहीत, तर त्या सत्ताधारी बनल्या आहेत [१६]. उत्तर प्रदेशच्या माजी मुख्यमंत्री मायावती यांचे उदाहरण देताना सुध पाई म्हणतात की, एका दलित महिलेचे राज्याच्या सर्वोच्च पदी पोहोचणे हे लोकशाहीच्या परिपक्वतेचे लक्षण आहे [१७]. ख्रिस्तोफर जेफरलॉट यांनीही भारतातील 'मूक क्रांती' (Silent Revolution) मध्ये दलित महिलांच्या राजकीय उदयाला महत्त्व दिले आहे [१८].

४.२ साहित्यिक आणि सांस्कृतिक विद्रोह:

गेल्या ७५ वर्षांत दलित महिलांनी साहित्याच्या माध्यमातून आपली वेदना आणि विद्रोह मांडला. शांताबाई कांबळे यांचे 'माझ्या जल्माची चित्तरकथा' हे पहिले दलित स्त्री आत्मकथन मानले जाते, ज्याने साहित्याची प्रस्थापित चौकट मोडली [१९]. बेबी कांबळे यांनी 'जिणं आमचं' मधून महार समाजातील स्त्रियांचे जगणे मांडले [२०]. उर्मिला पवार यांचे 'आयदान' हे केवळ आत्मकथन नसून तो एक सामाजिक इतिहास आहे [२१]. शरणकुमार लिंबाळे यांनी दलित साहित्याच्या सौंदर्यशास्त्रात स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे [२२]. तमिळ लेखिका बामा यांनी 'करुक्कू' (Karukku) या कादंबरीत ख्रिश्चन दलित महिलांचे दुहेरी दुःख मांडले आहे [२३]. लक्ष्मण गायकवाड यांनी 'उचल्या'मध्ये विमुक्त जमातीतील स्त्रियांच्या शोषणाचे वर्णन केले आहे, जे संविधानाच्या संरक्षणाची गरज अधोरेखित करते [२४].

५. वास्तव आणि आव्हाने: आकडेवारी काय सांगते? (Current Challenges)

संविधानाने हक्क दिले असले तरी सामाजिक वास्तवात अजूनही भीषणता आहे.

५.१ हिंसाचार आणि अत्याचार (Violence):

नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो (NCRB) च्या २०२२ च्या अहवालानुसार, दलित महिलांवरील अत्याचारांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. यात बलात्कार, विनयभंग आणि अपहरणाचे प्रमाण जास्त आहे [२५]. आनंद तेलतुंबडे यांनी 'खैरलांजी' प्रकरणाच्या विश्लेषणात म्हटले आहे की, दलित कुटुंबाची आर्थिक प्रगती आणि स्त्रियांचा आत्मसन्मान सवर्ण समाजाला सहन होत नाही, त्यातूनच असे हत्याकांड घडतात [२६]. कल्पना कन्नबीरन यांच्या मते, कायद्याचे राज्य असूनही दलित महिलांच्या शरीराला 'शिक्षा देण्याचे माध्यम' म्हणून वापरले जाते [२७]. 'ह्युमन राइट्स वॉच' (Human Rights Watch) च्या अहवालात स्पष्ट केले आहे की, न्यायव्यवस्थेतील विलंब आणि पोलिसांचा पक्षपातीपणा यामुळे पीडित महिलांना वेळेवर न्याय मिळत नाही [२८].

५.२ आर्थिक विषमता आणि वंचना:

सुखदेव थोरात यांनी 'ब्लॉक्ड बाय कास्ट' (Blocked by Caste) या ग्रंथात म्हटले आहे की, आजही दलित महिलांना रोजगारात भेदभावाचा सामना करावा लागतो [२९]. अश्विनी देशपांडे यांच्या संशोधनानुसार, उदारीकरणानंतरही खाजगी क्षेत्रात दलित महिलांना, विशेषतः कमी शिकलेल्या महिलांना, अत्यंत कमी वेतनावर काम करावे लागते [३०]. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे (NSSO) ची आकडेवारी सांगते की, भूमिहीन शेतमजुरांमध्ये दलित महिलांची संख्या सर्वाधिक आहे [३१].

५.३ आरोग्य आणि सामाजिक स्थिती:

नॅशनल फॅमिली हेल्थ सर्व्हे (NFHS-5) नुसार, दलित महिलांमध्ये ॲनिमिया आणि कुपोषणाचे प्रमाण उच्च जातींच्या तुलनेत जास्त आहे [३२]. अरुलाराम इरुदायम यांनी आपल्या अभ्यासात मांडले आहे की, जातीव्यवस्थेमुळे दलित महिलांना पाणी आणि स्वच्छतेच्या सुविधांपासून वंचित राहावे लागते [३३].

६. कायदेशीर लढाई आणि न्यायालयीन हस्तक्षेप

दलित महिलांच्या संरक्षणासाठी 'अनुसूचित जाती आणि जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायदा, १९८९' (Prevention of Atrocities Act) हा एक मैलाचा दगड ठरला आहे [३४]. विशाखा विरुद्ध राजस्थान सरकार खटल्यात (भंवरी देवी प्रकरण) सर्वोच्च न्यायालयाने कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाविरोधात मार्गदर्शक तत्वे दिली. भंवरी देवी या दलित (कुंभार) समाजातील असूनही त्यांनी व्यवस्थेविरुद्ध लढा दिला, हे सक्षमीकरणाचे उदाहरण आहे [३५]. शहाबानो खटल्याचा संदर्भ घेतल्यास, धर्म आणि कायदा यांच्या संघर्षात संविधानाने नेहमीच महिलांच्या हक्कांची बाजू घेतली आहे, हाच न्याय दलित महिलांनाही लागू होतो [३६]. व्ही. आर. कृष्णा अय्यर यांनी 'सामाजिक न्याय' या संकल्पनेचा विस्तार करताना तळागाळातील महिलांना न्याय मिळवून देणे हे न्यायालयाचे कर्तव्य मानले आहे [३७].

७. वैचारिक मांडणी आणि भविष्यातील दिशा

रावसाहेब कसबे यांच्या मते, भारतीय संविधान हे केवळ राजकीय पुस्तक नसून तो एक 'मूल्यविचार' आहे, जो दलित महिलांना आत्मबळ देतो [३८]. सुरेश माने यांनी स्पष्ट केले आहे की, संविधानाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे झाली तरच सामाजिक न्यायाची संकल्पना पूर्ण होईल [३९]. पी. जी. जोगदंड यांनी दलित महिलांच्या प्रश्नांचे जागतिकीकरणाच्या संदर्भात पुनर्मूल्यांकन करण्याची गरज व्यक्त केली आहे [४०].

वसंत मून यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीचा इतिहास लिहिताना महिलांच्या सहभागाची जी नोंद घेतली आहे, ती आजही प्रेरणादायी आहे [४१]. धनंजय कीर यांनीही आपल्या चरित्रात बाबासाहेबांनी हिंदू कोड बिलासाठी दिलेला लढा हा प्रामुख्याने स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी होता, हे नमूद केले आहे [४२]. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या (ILO) अहवालानुसार, दलित महिलांना सन्मानजनक काम मिळवून देणे हे जागतिक आव्हान आहे [४३]. संयुक्त राष्ट्रांच्या (UN) मानवाधिकार घोषणापत्रातही वांशिक आणि लिंगभेदाविरुद्धच्या लढ्याला पाठिंबा दिला आहे, जो भारताच्या संविधानाशी सुसंगत आहे [४४].

८. निष्कर्ष (Conclusion)

संविधान सभेतील चर्चेदरम्यान (Constituent Assembly Debates) अनेक सदस्यांनी अस्पृश्यतेचा कलंक पुसून टाकण्याची शपथ घेतली होती [४५]. आज ७५ वर्षांनंतर मागे वळून पाहताना चित्र संमिश्र दिसते. एकीकडे राष्ट्रपती पदापर्यंत पोहचलेली आदिवासी-दलित पार्श्वभूमीची महिला दिसते, तर दुसरीकडे हाथरस सारख्या घटना मन सुन्न करतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २५ नोव्हेंबर १९४९ च्या आपल्या शेवटच्या भाषणात इशारा दिला होता की, "आपण राजकीय समता मिळवली आहे, पण सामाजिक आणि आर्थिक समता नाकारली तर आपली लोकशाही धोक्यात येईल" [४६].

दलित महिलांचे सक्षमीकरण हे केवळ कायद्याने होणार नाही, तर त्यासाठी 'घटनात्मक नैतिकता' (Constitutional Morality) समाजात रुजणे आवश्यक आहे. जोपर्यंत 'जातीचा विनाश' (Annihilation of Caste) होत नाही, तोपर्यंत संविधानातील 'बंधुता' (Fraternity) ही संकल्पना अपूर्ण राहील [४७]. म्हणून, संविधानाची ७५ वर्षे साजरी करताना, दलित महिलांना भयमुक्त आणि सन्मानाचे जीवन देणे, हीच खरी संविधानाला मानवंदना

ठरेल. गोविंद पानसरे यांनी म्हटल्याप्रमाणे, 'शिवाजी कोण होता' हे समजून घेताना जसा रयतेचा राजा समजून घ्यावा लागतो, तसेच संविधान समजून घेताना त्यातील 'माणूस' केंद्रस्थानी ठेवावा लागेल [४८].

९. संदर्भ सूची (References)

१. आंबेडकर, बी. आर., डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड १, महाराष्ट्र शासन, शिक्षण विभाग, १९७९, पृ. ४५.

२. साळुंखे, आ. ह., महात्मा जोतीराव फुले, बलवंत प्रकाशन, १९९८, पृ. ६७.

३. Rege, Sharmila, Writing Caste, Writing Gender: Reading Dalit Women's Testimonies, Zubaan Books, New Delhi, 2006, p. 18.

४. Guru, Gopal, "Dalit Women Talk Differently", Economic and Political Weekly, Vol. 30, No. 41-42, 1995, pp. 2548-2550.

५. Collins, Patricia Hill, Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment, Routledge, 2000.

६. Chakravarti, Uma, Gendering Caste: Through a Feminist Lens, Stree, Kolkata, 2003, p. 112.

७. Austin, Granville, The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation, Oxford University Press, 1966.

८. कश्यप, सुभाष, आपले संविधान, नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली, २०११, पृ. ५.

९. The Constitution of India, Article 14, Government of India.

१०. The Constitution of India, Article 15(3), Government of India.

११. The Constitution of India, Article 17, Government of India.

१२. The Constitution of India, Article 23, Government of India.

१३. The Constitution of India, Article 46, Government of India.

१४. ७३ वी घटनादुरुस्ती कायदा, १९९२, कलम २४३ D, भारत सरकार.

१५. Zelliot, Eleanor, From Untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar Movement, Manohar Publications, 1992, p. 150.

१६. Omvedt, Gail, Dalits and the Democratic Revolution, Sage Publications, 1994, p. 180.

१७. Pai, Sudha, Dalit Assertion and the Unfinished Democratic Revolution, Sage Publications, 2002.

१८. Jaffrelot, Christophe, India's Silent Revolution: The Rise of the Lower Castes in North India, Columbia University Press, 2003.

१९. कांबळे, शांताबाई, माझ्या जल्माची चित्तरकथा, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९८६.

२०. Kamble, Baby, The Prisons We Broke, Orient Blackswan, 2008 (Marathi: Jina Amucha).

२१. पवार, उर्मिला, आयदान, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, २००३.

२२. Limbale, Sharankumar, Towards an Aesthetic of Dalit Literature, Orient Longman, 2004.

२३. Bama, Karukku, Oxford University Press, 2000 (Translated from Tamil by Lakshmi Holmström).

२४. गायकवाड, लक्ष्मण, उचल्या, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८८.

२५. Crime in India Report, National Crime Records Bureau (NCRB), Ministry of Home Affairs, 2022.

२६. Teltumbde, Anand, Khairlanji: A Strange and Bitter Crop, Navayana, New Delhi, 2008, p. 56.

२७. Kannabiran, Kalpana, Tools of Justice: Non-discrimination and the Indian Constitution, Routledge, 2012.

२८. Human Rights Watch, Hidden Apartheid: Caste Discrimination against India's "Untouchables", 2007.

२९. Thorat, S. and Newman, K., Blocked by Caste: Economic Discrimination in Modern India, Oxford University Press, 2010.

३०. Deshpande, Ashwini, The Grammar of Caste: Economic Discrimination in Contemporary India, Oxford University Press, 2011.

३१. Employment and Unemployment Situation among Social Groups in India, NSSO Report No. 516, 2004-05.

३२. National Family Health Survey (NFHS-5), Ministry of Health and Family Welfare, Government of India, 2019-21.

३३. Irudayam, A., Mangubhai, J.P., and Lee, J.G., Dalit Women Speak Out: Caste, Class and Gender Violence in India, Zubaan, 2011.

३४. Scheduled Castes and the Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989.

३५. Vishaka and others v. State of Rajasthan, AIR 1997 SC 3011.

३६. Mohd. Ahmed Khan v. Shah Bano Begum, AIR 1985 SC 945 (Cited for Constitutional protection context).

३७. Iyer, V.R. Krishna, Social Justice – Sunset or Dawn, Eastern Book Company, 1987.

३८. कसबे, रावसाहेब, डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९९.

३९. माने, सुरेश, भारतीय राज्यघटना आणि सामाजिक न्याय, सम्यक प्रकाशन, २०१५, पृ. ११०.

४०. Jogdand, P. G., Dalit Women: Issues and Perspectives, Gyan Publishing House, 1995.

४१. मून, वसंत, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि अस्पृश्यांची चळवळ, सुगावा प्रकाशन.

४२. कीर, धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: जीवन आणि कार्य, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९६६.

४३. International Labour Organization (ILO), Equality at Work: Tackling the Challenges, Global Report, 2007.

४४. United Nations, Universal Declaration of Human Rights, 1948.

४५. Constituent Assembly Debates, Vol. XI, Government of India.

४६. आंबेडकर, बी. आर., संविधान सभेतील भाषणे, २५ नोव्हेंबर १९४९.

४७. आंबेडकर, बी. आर., जातिप्रथेचे निर्मूलन (Annihilation of Caste), १९३६ (Translation by Vasant Moon).

४८. पानसरे, गोविंद, शिवाजी कोण होता?, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, (Referenced for social perspective).